

Maróti Orsolya

*Sajnálom, de nem érek rá.*¹

INDIREKTSÉG A PERFORMATÍVUMOK HASZNÁLATÁBAN

Bizonyára mindenkivel előfordult már, hogy úgy érezte: ismerőse mellébeszél. Vajon ugyanabban a helyzetben amerikai, svéd, japán vagy arab ismerőseik is hasonlóan cselekedtek volna? Melyikük mondja ki közvetlenebbül gondolatait? Miért és milyen esetben nem mondták meg egyenesen a véleményüket?

Dolgozatom első részében megpróbálom felvázolni, hogy mi okból és hogyan jelenik meg beszélgetéseinkben a „mellébeszélés”, az indirektség. Választ keresek azokra a kérdésekre is, hogy miként dolgozza fel a hallottakat az üzenet címzettje; mikor érezzük mindketten kötelezőnek a körülírást, és milyen szituációban ragaszkodik hozzá csupán az egyikünk, és hogy milyen következményei vannak ennek a hallgató és a beszélő szempontjából. A második részben egy beszédaktus, a visszautasítás, indirektségének kultúrafüggőségét mutatom be. Angol anyanyelvű beszélők magyar nyelven megfogalmazott elutasítási stratégiáit hasonlítottam össze egy általam végzett kutatás keretében magyar anyanyelvűekével.

1. Az indirektség meghatározása

Természetesen csak a szándékos indirektséggel foglalkozom, hiszen pillanatnyi memóriazavar vagy bizonytalanság is előidézhet mások által nehezen értelmezhető kijelentéseket. Dascal (1983) megállapítása szerint az indirektség megerőltető és kockázatos. Megerőltető, mert több gondolkodási idő szükségeltetik megértéséhez, hosszabb formákat kell létrehozni, a hallgatónak hosszabb megnyilatkozásokot kell megértenie. Kockázatos, mert lehetőséget teremt a félreértésre, sőt beszédpartnerünk akaratlagos félreértelmezésére is.

Miért használunk mégis egy olyan megfogalmazásbeli eszközt, amely a beszélő és a hallgató részéről egyaránt sok energiát emészt fel, és amelynek végeredménye

* Maróti Orsolya, Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézet, omaroti@freeweb.hu

¹ A dolgozat az OTKA (T29523 számú projekt) támogatásával készült.

sem mindig megjósolható? Biztos, hogy a beszélőnek valamilyen előnye származik abból, hogy indirektséggel operál, hiszen nyilván nem tenne haszon reménye nélkül erőfeszítéseket, és nem kockáztatna. A tervezett indirektség azt jelenti, hogy az adott helyzetben értelmezhető lenne a direkt megnyilatkozás, de a beszélgetés résztvevője ennek ellenére a közvetett utat választja. Cselekedetét vezérelheti az a cél, hogy ne bántsa meg beszédpartnerét, hogy ne tűnjön tolakodónak, vagy csupán az, hogy szellemesnek tartsák.

Kommunikációelméleti szempontból akkor indirekt egy közlés, ha a kommunikációs folyamatban az üzenet tartalma (implikált jelentés) és megjelenési formájának jelentése (felszíni jelentés) között eltérés mutatkozik. A hallgató mozgósítja háttértudását, és logikai következtetéseket von le, melyek során a társadalmi kontextus és a nyelvhasználati szabályok is szerephez jutnak az üzenet dekódolásában. Sőt, a megnyilatkozások értelmezésében a kontextuális tényezők olykor lényegesebbek, mint a szavak jelentéséből összeálló kép. Az anyanyelvi beszélőknél is léteznek egyéni (a személyiségükből fakadó vagy társadalmi csoporthoz köthető) nyelvhasználati változatok. Ezeket a hallgató – sokszor nem is tudatosan – szintén bevonja az értelmezési folyamatba. (Egészen másképp reagál például egy hirtelen támadó hangvételűvé változó beszélgetésben elhangzó megnyilatkozásra, ha addig békés természetűnek tartott ismerőse válik agresszívvé, mint akkor, ha egyik közismerten viccelődő, szócátákat kedvelő kollégája teszi ugyanezt.)

A megnyilatkozások indirektsége univerzálisan az udvariassághoz köthető fogalom: minél indirektebb mind nyelvtanilag, mind szemantikailag egy megnyilatkozás, annál udvariasabbnak számít. De mit gondoljunk a nem udvariasságból választott indirekt formákról? Hiszen lehetséges, hogy a propozicionális tartalom olyan illokúciós aktust tartalmaz, amely sokkal inkább eléri célját, azaz sokkal hatékonyabb, ha nem közvetlenül tárjuk a hallgató elé. Gondoljunk csak arra a szituációra, ha egy autós megvesztegetni próbál egy rendőrt: a kísérlet kudarcot vallana, ha nem a – sajnos már konvencionlizált – *Nem lehetne-e ezt valahogy másképpen megoldani?* megnyilatkozást választja, hanem megkérdezi, hogy mennyiért engedi el. Az explicitté tett korrupció nem udvariassági szabályt sért meg: nem udvariasságról van szó egy ilyen helyzetben. Büntethetővé válnak azok a személyek, akik a második kérdést mondják ki, illetve arra adnak pozitív választ. A megvesztegetési kísérlet aktusa szinte kizárólag indirekt szemantikai formák alkalmazásával mehet végbe, nem mondjuk, hogy én önt ezennel megvesztegetem, még akkor sem, ha éppen azt tesszük (közben természetesen egy kisebb összeget is át kell nyújtanunk a szavak kimondásával egyszerre, hogy a Grice-féle boldogulási feltételeknek is megfeleljen az akció).

2. A szándékolt hatás

A beszélő választását tehát sok tényező befolyásolja, amikor kiválasztja a megfelelő megnyilatkozást egy illokúciós aktus végrehajtásához. A lokúció és illokúció kapcsolatáról sok szó esett a szakirodalomban, ám az austini elmélet harmadik elemének, a perlokúciónak (az illokúciós aktus által a hallgatóra gyakorolt hatás) kom-

munikációelméleti szempontból még a létezését is vitatják. A várható hatás vitatottsága részben kiszámíthatatlanságából ered, és a Penelope Brown, Stephen Levinson (1978) és Leech (1983) nevével fémjelzett, a beszélő szándékait közép-pontba állító felfogás következménye. Dan Sperber és Deidre Wilson (1986) kognitív megközelítési módszerükkel juttatták újra fontos szerephez a hallgatót, az üzenet feldolgozóját, értelmezőjét is. Ha azonban a beszédben megnyilvánuló indirektség okait és szabályszerűségeit kutatjuk, akkor nehéz figyelmen kívül hagyni a perlokúciós erőt. A megnyilatkozások kontextualizáltsága, s ezzel a hallgatóra gyakorolt várható hatás is, fontos eleme a megnyilatkozás megformálásának, hiszen nem mindegy, hogy hogyan „tálaljuk” ugyanazt a kérést rokonainknak vasárnapi ebéd után, vagy szintén nekik, de akkor, amikor egy csütörtök este fáradtak és gondterheltek. Ha gyakorlati, nyelvtanítási szempontból vizsgáljuk az illokúciós aktusok befogatóra gyakorolt hatását, akkor szintén bevonjuk a perlokúciót is kutatásunk körébe, hiszen mi a szándékolt hatás és a valóban elért hatás szempontjából elemezzük a kommunikáció sikerességét. A közbeeső állomás, a lokúció, azaz a nyelvi megformálás sokféle lehet egy bizonyos tervezett illokúciós erő függvényében.

3. A nyelven kívüli tényezők szerepe

3.1. Külső és belső környezeti tényezők

Brown és Fraser (1979), a beszédaktusok szociológiájával foglalkozó tanulmányukban, megállapították, hogy a beszédaktusok végrehajtását az úgynevezett külső és belső környezeti tényezők együttesen határozzák meg. Külső, társadalmi tényezőknek a hallgató és a beszélő közötti társadalmi távolságot és a beszélő tekintélyét, hatalmát nevezték. A megnyilatkozások indirektségét a beszélő alárendeltsége növeli. Finomabban fogalmazzuk meg mondanivalónkat, ha főnökünknek tesszük szóvá késését, mint ha öcsénk érkezett volna húsz perccel a megbeszélt időpont után. A státusz, a szerep és az életkor mellett létezik olyan eset is, amelyben egy személy fölérendelt szerepe lehetséges pozitív befolyásával magyarázható. Azzal az emberrel is indirektebbek vagyunk, akitől szakmai segítséget, vagy akár csak egy kölcsönkönyvet remélünk.

3.2. A szabad forgalmú javak

A belső környezeti tényező a cselekvés súlya az adott kultúrában. Goffman (1955) úgy határozta meg a kérhető és teljesítendő szívességek rangsorát, hogy bevezette az úgynevezett szabad forgalmú javak fogalmát. E szerint a meghatározás szerint bizonyos szituációkban szabadon bejelenthetjük igényünket a sóra, vagy a fürdőszoba használatára, esetleg az autóra. Természetesen csak akkor, ha a só egy étteremben, vagy otthon, a fürdőszoba használatát saját lakásunkban követeljük, az autót pedig családtagjainkkal versenyezve próbáljuk megszerezni. A szereplőket vagy helyszíneket felcserélve az igények elveszítik jogosságukat. Lakoff (1973) tágitotta

az igényelhető dolgok körét a jogosan tudakolt információkéval megmutatva, hogy az orvos megkérdezheti testsúlyunkat, a vonaton mellettünk ülő utastársunk azonban nem. A szokásoknak megfelelően kultúránként is változik azoknak a dolgoknak, cselekvéseknek, információknak a köre, amelyekhez jutunk van.

3.3. Jogok és köteleességek

Thomas (1983) arra hívta fel a figyelmet, hogy a cselekvés belső környezeti tényezői közé fel kell venni a hallgató és a beszélő kapcsolatában megjelenő jogokat és köteleességeket. A rendőrnek jogában áll elkérni jogosítványunkat, megállítani autónkat, így ő nem tétovázik, és a direkt formákat választja: *A vezetői engedélyt, forgalmi engedélyt kérem.* A buszvezetőnek kötelessége megállni, ha jeleztünk, ám azt a kívánságunkat, hogy két megálló között álljon meg, már indirektebb formába öltöztetjük.

4. Nyelvhasználati szabályok a gyakorlatban

4.1. A pragmatikai kompetencia

Dolgozatom második részében azt vizsgálom, hogy milyen tényezők függvénye az elutasítás illokúciós aktusának direktsége vagy indirektsége, illetve, hogy milyen kritériumok alapján határozhatjuk meg egy kijelentés direktségét.

A pragmatikai kompetencia, az a képesség, hogy a beszélőközösség íratlan szabályai szerint használjuk a nyelvet, az anyanyelvi beszélő nyelvelsajátítási folyamatban a különböző szituációkban szerzett tapasztalatok és a szülői, baráti tanácsok nyomán alakul ki. Mit tegyenek azok, akik nyelvtanulóként találkoznak egy nyelvel? Gyakorló magyar nyelv tanárként bennem is felmerült a kérdés: hogyan pótolhatnánk külföldi diákjaink esetében a környezet segítségét (hiszen sokszor nyelvi-leg elszigetelten élnek hallgatóink), illetve hogyan akadályozhatnánk meg, hogy kölcsönösen kellemetlen szituációkban a maguk kárán szerezzék meg magyar nyelvi pragmatikai kompetenciájukat?

4.2. A vizsgálat előzményei

A magyar anyanyelvűek körében Szili Katalin által végzett intralingvális pragmatikai kutatások (Szili 2002a, 2002b) szolgáltatották az alapot egy korábbi, és a most bemutatni kívánt interlingvális kutatáshoz. Az előbbi japán, az utóbbi angol anyanyelvű diákok magyar nyelvi pragmatikai kompetenciáját vizsgálta. Az intralingvális kutatások eddig a kérés és visszautasítás illokúciós aktusának megjelenési formáit térképezték fel. Bándli Judittal végzett interlingvális vizsgálataink ugyanezek interkulturális használatával kapcsolatos nyelvi adatokat dolgoztak fel (Bándli–Maróti 2003).

A most ismertetni kívánt eredmények Magyarországon tanuló külföldi diákok különböző szituációkban megfogalmazott elutasításainak elemzése nyomán szü-

lettek. Az adatközlők életkorukat tekintve fiatal felnőttek, és felső-középfeladói szinten beszélnek magyarul. A vizsgálathoz az összehasonlíthatóság céljából a korábbi intralingvális, és interlingvális kérdőív szituációit használtam. Ezek részben megegyeztek egy több nyelvre kiterjedő, nagyobb nemzetközi kutatásban (a kérés és a bocsánatkérés beszédaktusát nyolc nyelvben feldolgozó CCSARP, azaz Cross-cultural Study of Speech-Act Realization Patterns projekt adataival) alkalmazott beszédhelyzetekkel is. Az első szituációban egy CD kölcsönadását kellett megtagadniuk, a másodikban moziba és operába invitálják őket, a harmadikban különböző ételekkel kínálják a válaszolókat, amelyet nem szabad elfogadniuk. Az egyes szituációkon belül változott a társadalmi távolság (egy barátjuk, illetve évfolyamtársuk, barátjuk édesanyja volt a beszédpartnerük), és a tekintély (tanáruk és egy operanékes kérését, invitálását kellett visszautasítaniuk.)

4.3. A vizsgálat eredményei

A nyelvtanulók feltűnően jól oldották meg az elutasítás feladatát: mindannyian sikeresek lettek volna valós szituációkban is. Csupán egy résztvevő választott szokatlan stratégiaegyüttest, amikor tanára kölcsön akart tőle kérni egy CD-t. A *Ne baragudjon tanár úr, de inkább nem adnám* megnyilatkozás csupán direkt, nem performatív elutasítást tartalmaz, igaz, hogy a bocsánatkérés illokúciós aktusával kiegészítve. Ennyire direkten csak a barátjukat utasították el a magyar adatközlők (3%-uk), de tanárával szemben mindenki egyöntetűen összetettebb stratégiaegyütteseket, vagy indirektebb formákat választott. Egy másik diák barátja mamájának kínálását arra hivatkozva utasította el, hogy *tele van már a basikája*. A szóválasztást furcsának érezzük egy felnőttől, de lehet, hogy a mamával való kapcsolata indokolja. Érdekes, hogy egy ehhez hasonlóan gyermeknyelvi szó, a *počika* japánokkal végzett kutatásunkban is felbukkant. Egy válaszoló volt durva: barátját, és tanára kínálását utasította el kissé sértően, ám szándékának megfelelően.

A kapott eredményeket megvizsgálva feltűnt, hogy a sajnálkozás szinte elenyészően kevés a magyar adatközlők sajnálkozási gyakoriságához képest. Ez a használt stratégiák 6,5%-ában jelenlevő, a beszélő személyes érintettségét megjelenítő forma az egyik leggyakoribb eleme volt a magyarok visszautasításainak. Megvizsgáltam az elutasítás illokúciós aktusához járulékos elemként kapcsolódó bocsánatkérés gyakoriságát is. A válaszok mintegy egyötödében jelent meg. Interlingvális transzferre is gyanakodhatunk ebben az esetben, hiszen az angol sajnálkozást gyakran fordítják bocsánatkérésként a magyarul beszélő külföldiek. A magyarok válaszaiban is megjelent azonban a bocsánatkérés járulékos elemként, a sajnálkozás 25-45%-os gyakorisága mellett, így a fenti felvetést egy erre összpontosító kutatással lehetne igazolni. Az mindenestre megállapítható, hogy a kérés teljesítésének megtagadását jóval természetesebbnek érezték angol anyanyelvű megkérdezettjeink, mint az intralingvális kutatásban részt vevő magyarok.

Továbbra is tartja magát az az állítás, hogy mi, magyarok élen járunk visszautasításaink indoklásában. A magyar adatközlők szituációtól függően 45-98%-ban indoklják cselekvésüket, míg az interlingvális kutatásban részt vevők 13-40%-ban.

A magyar anyanyelvűek igen gyakran (36-67%-ban) élnek önmagában is az okadás formájával. Ez az indirekt stratégia nem jelent meg önmagában a külföldieknél, talán azért, mert egy tanult nyelven beszélvén úgy érezték, hogy nem elég csupán a kérés / elfogadás (vagy elutasítás) szomszédsági pár következtetéseket megindító szabályában bízniuk.

A legnagyobb különbséget a direkt elutasítás nem performatív tagadó alakjának megjelenési formájában találtam. A magyar anyanyelvűek csak körülbelül húsz százalékban használták az enyhítők nélküli, direkt *nem*-et, inkább tagadták képességüket, lehetőségüket (nem tudok, nem adhatom). Ezzel szemben az angol anyanyelvűek az azonos státuszúakat: barátjukat, évfolyamtársukat, sőt, még barátjuk édesanyjának kínálását is egyszerű *nem*-mel utasítják vissza, nem élnek a grammatikai elemek adta indirektség lehetőségével. Velünk ellentétben nyíltan vállalják döntésüket, még akkor is, ha ezzel kevésbé kedvező színben tűnnek fel.

Az indirektség fokának megfelelő megválasztása tehát a siker és az udvariasság kulcsa sok esetben. A túlságosan személytelen célozgatás kedvezőtlen színben tüntet fel minket, hiszen nem vállaljuk nyíltan a beszédcselekvést, a túl erőteljes fogalmazás pedig megváltoztathatja egy barátinak induló beszélgetés hangulatát.

5. Az interlingvális vizsgálatok és az (anya)nyelvi udvariasság

Az interlingvális vizsgálatok eredményei nemcsak a nyelvtanulók pragmatikai kompetenciájának kialakításához járulhatnak hozzá, hanem az intralingvális kutatásokkal együtt hozzásegíthetnek anyanyelvünk nyelvhasználati szabályainak alapos megismeréséhez is. A nyelvi udvariasság szabályainak feltérképezésének szükségességét senki sem vitatja, legfeljebb előíró jellegét kérdőjelezi meg. Vannak azonban olyan, társadalmi sikerességre vágyó emberek, akik örömmel vennék, ha hallhatnának a különböző szituációkhoz köthető udvarias nyelvi formákról.

Irodalom

- Bándli Judit–Maróti Orsolya 2003. Kultúra és nyelvi viselkedés. Japán diákok kérési és visszautasítási stratégiái magyar nyelven. *Hungarológiai évkönyv* 4. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 137–152.
- Brown, P.–Fraser C. 1979. Speech as a marker of situation. In: K. Scherer–H. Giles (szerk.): *Social markers in speech*. Cambridge, CUP.
- Brown, P.–Levinson, S. 1978./1990. Univerzálíák a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei. *A szóbeli befolyásolás alapjai* I-II. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Dascal, M. 1983. *Pragmatics and the Philosophy of Mind* I., Thought in language. John Benjamins, Amsterdam.
- Fraser, B. 1978. Acquiring social competence in a second language. *RECL Journal*, 9/2. 1–26.
- Goffmann, E. 1955. On face work: An Analysis of Ritual Elements in Social Interaction. *Psychiatry* 18: 213–31.
- Lakoff, R. T. 1973. *The Logic of Politeness; or Mind Your p's and q's*. Chicago Linguistic Society, Chicago.

- Larsen-Freeman, D.–Long, M. H. 1991. *An introduction to second language acquisition research*. London, Longman.
- Leech, G. 1983. *Principles of Pragmatics*. London, Longman.
- Sperber, D.–Wilson, D. 1986. *Relevance*. Oxford, Blackwell.
- Szili Katalin 2002a. A kérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 126: 12–30.
- Szili Katalin 2002b. Hogyan is mondunk német magyarul? *Magyar Nyelvőr* 126: 204–220.
- Thomas, J. 1983. Cross-Cultural Pragmatic Failure. *Applied Linguistics* Vol. 4. 91–112.